

DAŠA BOMBIAKOVÁ

HOVOR ÚSTAMI YAKA

Antropologická medzi
lovcami a zberačmi
z Konga

N

Autorka: © Daša Bombjaková, 2026

Vydal: © N Press, s. r. o., v roku 2026 ako svoju 179. publikáciu

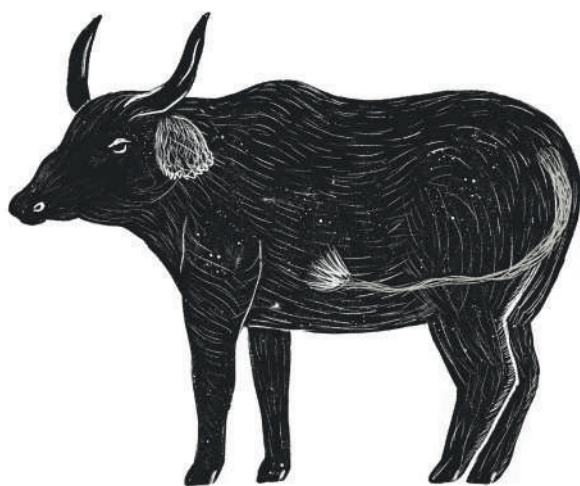
Vydanie prvé

ISBN 978-80-8230-442-1

DAŠA BOMBĀKOVÁ

HOVOR
ÚSTAMI
YAKA

Antropologička medzi
lovcami a zberačmi
z Konga

Venujem Mary

OBSAH

Úvod: Návrat v čase	9
Bilo a BaYaka	18
Ľudia, o ktorých potrebujete vedieť viac	21
Slovník pojmov	26
Výskum: Umenie pozorovať a počúvať	29
Zúčastnené pozorovanie	40
Jazyk	43
Úskalia	48
Problémy so zdieľaním	52
Exotika	57
Predsudky	59
Kontext: Medzi lesom a dedinou	63
Niekoľko poznámok k histórii a kolonizácii	69
Regionálna ekonomika	74
Interetnické stereotypy a konflikty	79
Filozofia (ne)dostatku	83
Vyžiadané zdieľanie a fission-fusion	86
Politika: Ako sa rozhoduje bez oficiálnych vodcov	89
Mosámbo	92
Moadžo	99
Motoko	109

Rodinný život: Mnohoženstvo má smutné oči	113
Sexuálne správanie detí	124
Sexuálne vzťahy s Bilo	127
Sex a tehotenstvo	131
Pôrod	134
Deti a ich hry	139
Starostlivosť, hranice, dôvernosť	141
Vzdelávanie: Dozrievanie a zdieľanie múdrosti	145
Učenie sa	152
Formálne vzdelávanie	157
Duchovný život: Medzi viditeľným a neviditeľným	163
Massana	165
Ingokú a Šó	169
Vzťah k smrti	171
Gundu	175
Gano	177
Zdravie: Keď telo a les spolupracujú	181
Čo nás učia BaYaka	185
Odporúčaná literatúra	190
Hudobné pozadie	195

ÚVOD:
NÁVRAT V ČASE

Pamätám si, ako som sa prvýkrát plavila po rieke Motaba v Kongu-Brazzaville. Sedela som v kanoe a nevidela nič iné, len majestátnu riekku kľukatiacu sa hustým lesom a jasnú modrú oblohu nad hlavou. Zrazu ma premkol veľmi intenzívny pocit, podobný akejsi eufórii. Cítila som sa, akoby som sa vrátila v čase, na miesto, kde príroda zostala po tisícročia nedotknutá, a ja som mala jedinečné šťastie byť toho svedkom. Akoby som sa ocitla v rovnakom prostredí, v akom žili ľudia v dávnej minulosti, a ja som bola zrazu presvedčená, že ich tam môžem stretnúť, že to môžem zažiť.

Ako som neskôr zistila, pocit, ktorý som zažila, nebol ojedinelý – mnohí cudzinci opisovali podobné silné momenty. Pociť, že čas sa zastavil a ja sa vraciam do pradávnych dôb, bol taký silný, že všetky fakty šli do úzadia a ja som podľahla ilúzii, akejsi naivnej predstave. V minulosti totiž les s najväčšou pravdepodobnosťou vyzeral inak a ľudia nepochybne takisto žili odlišne.

Nie je teda prekvapením, že mnohí cestovatelia, ktorí tam hľadali dôkazy o ľudskej prehistórii, považovali každé správanie, ktoré nezodpovedalo ich očakávaniam, za „nános histórie“. Vytvorili si obraz o „pravých“ alebo dokonca „čistých“ lovecko-zberačských spoločenstvách, a ak niečo nezapadalo do tejto schémy, často to pripisovali vplyvu iných.

Som sociálna antropologička a do Konga-Brazzaville som sa dostala vďaka výskumu jednej skupiny BaYaka, ktorí sú známi aj pod akademickým termínom „Pygmejovia“ alebo ako „najnižší ľudia na svete“. Tomuto termínu sa snažím

vyhýbať, pretože je hanlivý, znevažujúci. BaYaka sú nižšieho veku, ale to nie je jediné, čo ich definuje. BaYaka od nepamäti púťali pozornosť akademikov, cestovateľov, cudzincov.¹ Písal o nich Herodotos, Ota Benga bol dokonca vystavený v newyorskej zoo² a rôzne skupiny BaYaka dodnes vyvolávajú senzácie. Môžete si kúpiť výlet do chránenej oblasti Dzanga-Sangha a zažiť „autentický“ rituál BaYaka.

BaYaka sú známi tým, že sa živia lovom a zberom, hoci ani to nie je celkom presné, pretože okrem lovu a zberu aj sadia a žnú, vymieňajú, obchodujú, predávajú. Ďalším stereotypom je, že BaYaka sú homogénna skupina – pravdou je, že v centrálnej Afrike žije množstvo rôznych skupín, ktoré sa v mnohom výrazne odlišujú a ktoré majú približne 920 000 členov.³

Antropológiu si ľudia zvyknúť asociovať s „kostami“, no sociálna antropológia sa nevenuje ľudským kostiam, ale tomu, ako sa ľudia správajú v sociálnych skupinách. Môžete namietat, že aj iné spoločenskovedné disciplíny sa zaujímajú o správanie ľudí v sociálnych skupinách, ako napríklad sociológia alebo psychológia, pričom tieto disciplíny sú známejšie ako sociálna antropológia. Niet sa čo čudovať – antropológia je z nich najmladšia.

Sociálna antropológia je špecifická a iná v kľúčových metódach, ktoré používa. Ide predovšetkým o takzvaný terénny etnografický výskum, ktorého ústrednou zložkou je zúčastnené pozorovanie. Nevyhnutnou súčasťou takéhoto výskumu je život v skúmanej sociálnej skupine, snaha zaradiť sa do nej, účasť na každodennom živote ľudí a hĺbkové rozhovory. Stretávam sa s tým, že za etnografický výskum sa označujú aj víkendové zájazdy do výskumnej lokality, kde sa strhne smršť skupinových rozhovorov. Toto však nie je skutočný etnografický výskum, ten sa nedá zhrnúť do obdobia jedného predĺženého víkendu. Výskum je dlhodobý vtedy, ak trvá aspoň niekoľko mesiacov. Terénny výskum napríklad na magisterskom štúdiu si vyžaduje 4- až 6-týždňový pobyt. Ja som do Konga bola nútená ísť na rok a pol – človek potrebuje pol roka len na osvojenie si jazyka skúmanej komunity. Práve dlhodobým výskumom zvyšujete šance, že dokážete nabúrať svoje predpokladané predstavy a predsudky, napríklad aj tie o „čistých lovcoch-zberačoch“. Úlohou antropológa v teréne je cielene pracovať s týmito predsudkami.

Dlhodobý výskum je nesmierne náročný a vyčerpávajúci. Keď človek žije

1 Ballard, C. (2006): *Strange alliance: Pygmies in the colonial imaginary*. *World Archaeology*, 38(1), 133–151. <https://doi.org/10.1080/0043824050051015>

2 Bradford, P. V., & Blume, H. (1992): *Ota Benga: The Pygmy in the zoo* (p. 54). Delta

3 Olivero, J., Fa, J. E., Farfán, M.A., Lewis, J., Hewlett, B., Breuer, T... et al. (2016). *Distribution and Numbers of Pygmies in Central African Forests*. *PLOS ONE*, 11(1), e0144499. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0144499>

v skúmanej lokalite niekoľko mesiacov, skúmanie sa stáva čoraz zložitejším, pretože počas celého tohto procesu si buduje s ľuďmi vzťahy a emočné väzby. Je ľahké dať sa zatahnuť do života ľudí a víru každodenných zväd a starostí. Ja som niekedy tento problém mala a boli momenty, keď som sa nevedela vymknúť z každodennosti a vrátiť sa k systematickému zberu dát. Aj o týchto vzťahoch a spleťostiach terénneho výskumu bude táto kniha.

Tento výskum bol súčasťou mojej dizertačnej práce na University College London, financovanej nadáciou Leverhulme Trust (RP2011-R-045)⁴. Hlavným cieľom projektu bolo porozumieť, ako sa súčasné lovecko-zberačské komunity adaptujú na rastúce politické, ekonomické, klimatické a globalizačné tlaky a rýchle prírodné a technologické zmeny. Niektorí študenti odcestovali za výskumom do komunít Agta na Filipínach, iní k Maniq v Thajsku a ďalší do Konga-Brazzaville alebo Konžskej demokratickej republiky. Táto kniha vychádza práve z tohto výskumu, hoci do Konga som sa vracala aj po jeho ukončení.

V súvislosti s výskumom v Kongu-Brazzaville často dostávam otázky, na ktoré neviem presne odpovedať, napríklad čo by som si vzala zo svojich pozorovaní BaYaka do nášho života tu na Slovensku. Nemyslím si však, že je možné verne replikovať napríklad rodičovské praktiky BaYaka u nás, keďže vedíme úplne iné životy, žijeme v inom prostredí, naša spoločnosť má inú kultúrnu a historickú trajektóriu. Niektorými vecami sa však inšpirovať dá a ja si želám, aby si čitatelia tejto knihy uvedomili, že neexistuje jediný správny spôsob života, aj keď sa to mnohým môže tak javiť.

Rada by som tiež poznamenala, že si uvedomujem svoju tendenciu idealizovať a romantizovať si BaYaka. Zohráva v tom úlohu fakt, že som bola „vychovaná“ vo vedeckom svete lovecko-zberačských spoločností, ktorý ich často zvykne rousseauovsky romantizovať, a možno aj skutočnosť, že od mojej poslednej návštevy uplynul dlhý čas a ľudia si niekedy zvyknú pamätať skôr to dobré alebo to, čo sa im javí ako lepšie. Človek si tiež vytvorí väzby, vzťahy, chce vedieť, ako sa ľudia majú, a praje si, aby sa mali dobre, aby sa im darilo.

Nenechajte sa však, prosím, týmito mojimi tendenciami zmiast. Ak sa vám z niektorých častí tejto knihy bude javiť, že BaYaka žijú v normatívnom alebo feministickom nebi, nie je to tak – hoci potenciál tam je. Na jednej strane sú predstavy, ideály, kultúrny étos BaYaka, na druhej je každodenná realita života reálnych ľudí.

V knihe hovorím o BaYaka, je však potrebné podotknúť, že nemôžem hovoriť

4 The Leverhulme Trust (2011): Programme Grant RP2011-R-045. London, UK. <https://www.leverhulme.ac.uk>

za nich a ani nehovorím. Hovorím za seba, hovorím svoje interpretácie o nich. Je smutné, že oni takúto príležitosť dostanú len zriedka – nikto ich totiž nepočúva. Mojm cieľom je upriamiť pozornosť na túto kultúru a na jej čarokrásnu rozmanitosť a bohatosť. Nielen upriamiť – chcem viesť diskusiu a pomôcť komunite BaYaka, chcem poukázať na spôsoby, ktorými jej môžeme pomôcť. Vnímam, že nie každá pomoc je reálnou pomocou, a preto tejto otázke budem venovať väčší priestor v závere tejto knihy.

Aj keď sa táto kniha sústreďí na život jednej konkrétnej skupiny BaYaka v Kongu, jej zámer je širší. Skúmaním toho, ako BaYaka žijú a ako sa prispôbujú rýchlo sa meniacemu svetu, získavame cenný pohľad na to, ako sa spoločnosti vyrovnávajú s globalizáciou, klimatickými zmenami či politickými tlakmi. Dlhodobý etnografický výskum, na ktorom sa táto kniha zakladá, ukazuje, že svet jednej malej komunity odhaľuje univerzálne otázky o nás samých, o tom, čo znamená byť človekom – ako vychovávame deti, ako spolupracujeme, ako čelíme krízam, smútime, radujeme sa a ako prežívame každodennosť.

Netvrdím, že by sa náš život na Slovensku dal alebo mal priamo porovnávať so životom BaYaka ani že rozdiely sú zanedbateľné alebo nehodné pozornosti. Skôr ide o to, že pohľad na iný spôsob života nám pomáha lepšie porozumieť sebe – našim možnostiam, obmedzeniam a hodnotám. Skúsenosť s BaYaka, ktorú vám sprostredkuje táto kniha, vás môže inšpirovať k zamysleniu, že neexistuje jediný správny model spoločnosti. Rozmanitosť kultúr nie je len exotická kuriozita, ale hodnota, ktorej prijatie môže mať zásadný pozitívny vplyv na to, ako sami žijeme a ako vnímame iných. Učí nás rešpektu a tolerancii voči odlišnosti.

BaYaka môžu byť pre nás príťažliví tým, že sú iní a exotickí. No zároveň majú – tak ako my – množstvo podobných problémov, túžob a očakávaní. Aj oni chcú pre svoje deti to najlepšie.

Jeden z kľúčových problémov BaYaka je ich neviditeľnosť z pohľadu štátu. Hoci majú podľa konžskej ústavy⁵ rovnaké práva ako ostatní, často nemajú ani občiansky preukaz či rodný list. Ich identita sa tak dá ľahko spochybníť. Diskriminácia je obrovská, je všade.⁶ BaYaka sa cítia bezpečne v podstate len medzi svojimi, v lese. Aj preto potrebujú bezpečný prístup do lesa. Predstavte si, že les

5 République du Congo – Secrétariat Général du Gouvernement. (2015/2022): *Constitution de la République du Congo* (version consolidée). <https://www.sgg.cg/fr/droit-congolais/constitution.html>

6 Woodburn, J. (1997): *Indigenous discrimination: The ideological basis for local discrimination against hunter-gatherer minorities in sub-Saharan Africa*. *Ethnic and Racial Studies*, 20(2), 345–361. <https://doi.org/10.1080/01419870.1997.9993965>

zrazu nie je alebo je plný cudzích – lesníkov ťažiacich pre zisk; prípadne je doň vstup obmedzený alebo je zakázané žiť tam po svojom, napríklad loviť.

Všetko toto sa už v prostredí stredoafrických štátov deje a vidno smutné, desivé dôsledky. Kto som, ak smiem ísť do lesa, ale nesmiem robiť to, o čom ma odmala učili, že je základ mojej sebaúcty, sebavedomia, na čom je založený môj status aj to, či ma považujú za prítlačlivého? Predstavte si, že vás odmalička vychovávajú s tým, že budete kňazom. Odmalička vám vstúpajú, aké je to dôležité, potrebné, prestížne, zameriavajú sa vo výchove a v každodenných rozhovoroch na to, čo budete ako kňaz potrebovať. A potom niekto príde a jednoducho vám povie, že to robiť nemôžete, že nemôžete byť kňazom. Ale vy neviete robiť nič iné. A viete, že je to to najdôležitejšie, čo v živote robiť máte. Čo vám tým zobrali? V podstate všetko – zmysel vášho života. Dôsledky sú desivé: choroby, závislosti od alkoholu, omamných látok a liekov, ako je napríklad tramadol⁷, násilie, apatia, rozvrat hodnôt a politických väzieb.

Vziať BaYaka prístup k lovu a zberu znamená siahnúť na podstatu ich identity, na to, čo od detstva formuje ich sebaúctu, status a predstavu dôstojného života. Ak ľuďom vezmete to, k čomu sú od malička vedení piesňami, rozprávkami a rituálmi, ostáva hnev, rezignácia a strata zmyslu života.

Komplexnosť týchto problémov je ťaživá a priznávam vlastnú bezmocnosť. Na prednáškach sa im často vyhýbam, lebo nevidím jasné východisko. Má antropológ vôbec riešiť takéto veci? Myslím, že do istej miery áno – aspoň svedectvom a poukazovaním na dôstojnosť a práva tých, medzi ktorými pracuje. BaYaka jednoducho majú tak ako my právo na dôstojný život a na to, aby mohli žiť spôsobom zlučiteľným s ich hodnotami: s prístupom k lesu, k zdravotnej starostlivosti a k vzdelaniu v takej podobe, ktorá je v súlade s ich kultúrou a predstavami. Cesty, ktoré fungujú, nevznikajú vnucovaním, ale spoluprácou.

7 Gallois, S., Ambassa, A., & Ramírez Rozzi, F. (2024). *Indigenous peoples' health: Culturally grounded evidence from the Baka, Southeastern Cameroon*. *Social Science & Medicine*, 350, 116936. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2024.116936>

BILO A BAYAKA

O BaYaka alebo iných podobných kultúrach sa zvykne hovoriť ako o „kmeňoch“, „prírodných národoch“ alebo „domorodcoch“. Týmto termínom sa snažím vyhýbať, sú totiž podobne hanlivé, ako keď označíte nevidiaceho za slepého. Snažím sa používať neutrálnejšie termíny ako komunita alebo skupina, hoci môžu pôsobiť príliš vágne. Zároveň vzhľadom na komplexnosť rôznorodých skupín BaYaka⁸ nemôžem tvrdiť, že hovorím o všetkých BaYaka. Javy a veci, ktoré v tejto knihe opisujem, sa dajú zovšeobecniť na regionálnu úroveň skupín BaYaka, ktoré tam žijú.

Navyše neexistuje nič také ako homogénna, jednoliata skupinka BaYaka, ale množstvo rôznych skupín BaYaka, ktoré žijú naprieč strednou Afrikou. V Kongu-Brazaville sú to napríklad skupiny Luma, Koya alebo Mikaya. Skupina, s ktorou som žila a pracovala ja, sa volá Mbendjele a žije v údolí rieky Motaba v severnom Kongu, v departemente Likouala.⁹

Rôzne skupiny BaYaka už dlho priťahujú veľký záujem vedcov, cestovateľov a obchodníkov a často je dôvodom ich vzhľad alebo nižší vzrast. Ako som už spomenula v úvode, najčastejšie sa BaYaka označujú ako „Pygmejovia“. Termín „Pygmej“ pochádza z gréckeho *pygmē* – jednotky dĺžky približne zodpovedajúcej predlaktiu (asi 34 cm). Je ponižujúci a v tejto knihe už viac nezaznie.

8 Köhler, A., & Lewis, J. (2002): *Putting hunter-gatherer and farmer relations in perspective: A commentary from Central Africa*. In S. Kent (Ed.), *Ethnicity, hunter-gatherers, and the 'Other': Association or assimilation in Southern Africa?* (pp. 276–305). Smithsonian Institution

9 Kvôli prehľadnosti budem v tejto knihe používať jednotný termín BaYaka, aj keď budem rozprávať o Mbendjele BaYaka, s ktorými som spolupracovala.

Jedným z častých vysvetlení nižšieho vzrastu bola podvýživa, no výskumy ukázali, že tento jav nie je priamo spojený s výživou, ale predstavuje skôr komplexnú adaptáciu na environmentálne prostredie hustého dažďového pralesa. Skrátená dĺžka života, ktorá je pravdepodobne ovplyvnená faktormi ako choroby, náročné klimatické podmienky a obmedzené zdroje, vedie k zrýchlenému dospievaniu a skorej reprodukci, takže je nižší vzrast evolučne výhodný.¹⁰ To, či BaYaka sú alebo nie sú nižšieho vzrastu (aj takéto debaty prebiehajú v kuloároch), nie je predmetom tejto knihy, ale považovala som za potrebné zmieniť sa o tom, keďže práve nižší vzrast je jedinou informáciou, ktorú ľudia o BaYaka často majú, alebo je takým typom informácie, ktorá ľudí motivuje zistiť o nich niečo viac.

Je nesmierne zložitý vyznať sa vo všetkých pomenovaniach rôznych etnolingvistických skupín v regióne. A v podstate ani medzi vedcami nie je jasný konsenzus. Kľúčové je porozumieť faktu, že v geografických šírkach v okolí rieky Motaba, kde som robila výskum, sú skupiny, ktoré sa živia prevažne farmárčením (Bilo), a skupiny, ktoré sa živia prevažne lovom a zberom (BaYaka). Keďže ja som počas výskumu žila s lovcami a zberačmi BaYaka, používam na zjednodušenie tento termín aj pri iných lovecko-zberačských skupinách.

Podobne akékoľvek lokálne farmárske skupiny, ktoré nepatria k BaYaka, nazývam Bilo, i keď Bilo je vlastne prezývka, ktorú používajú BaYaka. Keby ste sa rozprávali s niekým z Bilo, povedal by vám, že je napríklad Kaka alebo Bomitaba. Skupina farmárov z Djoubé sa volala Bondongo, no pre BaYaka vždy boli jednoducho Bilo.

V súčasnosti obývajú oblasť rieky Motaba tri hlavné etnolingvistické skupiny Bilo: Kaka, ktorí žijú v desiatich dedinách na hornom toku; Bondongo, ktorí obývajú sedem dedín v strede; a Bomitaba, ktorí žijú v pätnástich dedinách na dolnom toku. Počas môjho výskumu som bola v kontakte s Kaka Yambé Bilo, ktorí žijú v Bangui-Motaba, a s Bondongo Bilo v Djoubé.

BaYaka a Bilo v Djoubé udržiavajú medzi sebou ambivalentný vzťah, ktorý sa zvykne opisovať ako „patrón – klient“, pričom Bilo je patrón a vystupuje ako „pseudorodič“, a BaYaka je klient a vystupuje ako „pseudodieťa“. Bilo žiadajú svoje „deti“ o vykonávanie práce výmenou za jedlo a ochranu. Každá rodina BaYaka má teda „svoju“ rodinu Bilo. Tieto pseudorodinné väzby sa dedia a BaYaka si počas svojho života nevyberajú, s ktorými Bilo vytvoria pseudorodinné väzby. Keď sa narodíte do rodiny BaYaka, viete, ktorá rodina Bilo je tá „vaša“. Používajú

¹⁰ Migliano, A. B., Vinicius, L., & Mirazón Lahr, M. (2007): *Life history trade-offs explain the evolution of human pygmies*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 104(51), 20216–20219. <https://doi.org/10.1073/pnas.0708024105>

sa slová ako „rodina“, no tieto vzťahy sú často v priamom kontraste s tým, čo by sme považovali za správanie sa k rodine. Navyše Bilo hovoria iným jazykom, majú iné hodnoty a presvedčenia, živia sa farmárčením, rybolovom, obchodom, trávia čas na svojich farmách, radi sú blízko riek, vôd a vyhýbajú sa lesu. BaYaka sa živia primárne lovom a zberom, radi trávia čas v lese, neakumulujú materiálne veci ako jedlo a majú iný hodnotový systém. BaYaka v ich neprítomnosti nepovedia jediné dobré slovo na Bilo a podobne Bilo o BaYaka hovoria škaredo. No nech už sú ich vzťahy akékoľvek čudné, žijú vedľa seba, sú medzi nimi pevné ekonomické väzby a nejakým spôsobom dokážu koexistovať.